

Мухаммад Хошим Камолий

ШАРИАТНИНГ ОЛИЙ
МАҚСАДЛАРИНИ
АМАЛГА ОШИРИШ

ДАВРИЙ БЎЛМАГАН НАШРЛАРНИНГ 28-СЕРИЯСИ

ДАВРИЙ БЎЛМАГАН НАШРЛАРНИНГ 28-СЕРИЯСИ

ШАРИАТНИНГ ОЛИЙ МАҚСАДЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

Муҳаммад Ҳошим Камолий

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2023

УДК 297
ББК 86.38-6
М 92

Китоб ҳомийси:
Халқаро ислом тафаккури институти
Херндон Виржиния
Билимлар интеграцияси институти
Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Муҳаммад Ҳошим Камолий
Китобни ўзбекчага таржима қилган: Мухтарова Мохира – Б.: 2023
Китоб муҳаррири: Мирзахидова Мияссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини акс эттириши шарт эмас.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган № 248

Шариатнинг олий мақсадларини амалга ошириш (Uzbek)

Муҳаммад Ҳошим Камолий

ИИТ «Даврий бўлмаган нашрларнинг 28-серияси»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)
1445 АН / 2023 СЕ
Paperback ISBN: 978-9967-493-75-9

Actualization (Taf'il) of the Higher Purposes (Maqasid) of Shari'ah (Uzbek)

Mohammad Hashim Kamali

ИИТ «Occasional Paper Series 28»

© The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1441 АН / 2020 СЕ
Paperback ISBN: 978-1-56564-999-6
E-Book ISBN: 978-1-64205-345-6
ИИТ
P.O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
ISBN: 978-9967-493-75-9

УДК 297
ББК 86.38-6

МАЗМУНИ

- *Кириш сўзлари* 1
- *Мақосиднинг таърифи ва маъноси* 6
- *Мақосидга ёндашувлар: редукционизм, экспанционизм ва Мўтадиллик* 7
- *Мақосид-Муқаддас манбалар ва Усулул-фиқҳ* 12
- *Инсон ақли (Ақл) ва инсоннинг тугма табиати (фитрат)* 15
- *Хулоса ва тавсиялар* 25

ШАРИАТНИНГ ОЛИЙ МАҚСАДЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

Кириш сўзлари

Шариатнинг олий мақсадлари ёки *мақосид*лари уларнинг воситалари (*vasoил*) орқали қўлланилади ва долзарблаштирилади. *Мақосид* тўғридан-тўғри қўлланмаганлиги сабабли, улар одатда амалдаги амалиётдан бир қадам узоқлаштирилади. *Мақосид*ни долзарблаштириш учун биринчи қадам табиийки кўзда тутилган *мақсад*ни аниқлаш бўларди. Бу эса ўз навбатида шариатнинг мақсади аслида қандай аниқланиши ва иложи бўлса бу мақсадда қайси усулдан фойдаланилиши борасидаги саволни юзага келтириб чиқаради. *Мақосидлар* бир нечта турларга бўлинади. Таснифларнинг бирига кўра, улар 2 турга бўлинади: Қонун чиқарувчининг *мақосидлари* (*Мақосид аш-Шария*) ва ҳар ким ўзи учун аниқлай оладиган инсоний *мақсадлар*. (*Мақосид ал-мукаллаф*)

Қонун чиқарувчининг *мақосидлари* Қуръон ёки ҳадисда тўғридан-тўғри ёки ишора орқали аниқланади. Баъзида матн бирор нарсага, аслида бу Қонун чиқарувчининг мақсади эканлигини айтмасдан кўплаб ҳаволалар қолдиради. Бу каби ҳаволаларнинг барчаси бирлаштирилса, уларнинг умумий ўқилиши маълум бир мақсадга мувофиқ келади. Муқаддима (*Истиқра*) деб номланган бу жараён *мақсад*ни аниқлаш учун умумий тарзда қабул қилинган усулдир. Илмли *Шариат* олими, масалан ишончлилик (*омонат*), ҳақиқат (*сидқ*), адолат, раҳм-шафқат, гўзал хулқ (*адаб*), (*Хусн ал-хулук*), мўминлар ўртасидаги бирлик (*ваҳдат*) ва художўйлик (тақво) кабиларни ҳаттоки, матнда алоҳида айтилмаса ҳам *Шариат мақосидлариданлигини* билган бўларди. *Истиқро* ижтиҳодда иштирок этади, шунинг учун *Мақосид аш-Шария* *ижтиҳод* ёки Муқаддас китоб орқали аниқланади дейиш ўринли бўларди.

Инсоний *мақсадлар* ҳар доим ҳам юридик методология ва ёндашувни тақозо қилмайди. Инсонлар шариат мақсадларига тааллуқли бўлиши ёки бўлмаслиги мумкин бўлган соф амалий мақсадларга асосланган кўплаб қарорлар қабул қиладилар. Масалан, илмга интилиш ҳақида гапирадиган бўлсак, қонун чиқарувчининг билим ва таълимдан мақсади Худони билиш ва унга тўғри ибодат қилиш, шунингдек унинг ижодини ўрганиш ва тушунишдир. Инсоннинг таълимдан мақсади эҳтимол иш билан таминланиш учун дорилфунунларда илм олишдир. Худди шу каби, никоҳнинг шаръий мақсади инсон зотининг насл-насабидир, аммо кекса жуфтлик учун турмушнинг шаръий мақсади фақатгина дўст топиш бўлиши мумкин. Мақсадларнинг 2 тоифаси кўпинча ўзаро боғлиқдир: бундай ҳолатларда шариат фақатгина инсоний мақсадларга зид эмаслигини кўрсатади. *Шариат* ва инсоний *мақсадлар* ва бир-бири билан уйғунлашган ҳолда амалга ошишини бир неча мисоллар билан кўрсатиш фойдали бўлиши мумкин.

1. Осонлаштириш ва қийинчиликларни енгиллаштириш (*тайсир Раф ал-ҳараж*) шариатнинг тан олинган *мақсадларидан* бири бўлиб, кўпроқ, дейлик таълим ва ўқитишда Исломнинг умумий ёндашувини ифодалайди. Бу каби мунозарали масалаларга қандай ечим топиш керак деган саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин: Олимлар ва ўқитувчилар ўз тингловчиларининг тушуниш даражаси, маданий хусусиятлар ва эҳтиёжларига мос равишда соддалик билан гапиришлари лозим. Бу шунчаки маълумотми ёки инсон феълени яхшилаш ва маълум бир бузукликка қарши курашишми? Қишлоқда ўқиладиган маъруза метрополда ўқиладиган маъруза билан бир хил эмас ва бир гуруҳ олимларга ўқиладиган маъруза ҳам кенг оммага қаратилган маъруза билан бир хил эмас. Мавжуд оғишларни тузатишга интиладиган нутқ ҳам ўз мақсадига қаратилиши ва мураккаб назарий дастлабки фикрлардан қочиш керак.¹ Буларнинг барчасини илм

тарқатишда *тайсирнинг* шарий мақсадларини амалга ошириш учун восита дейиш мумкин.

2. Шариатнинг яна бир эътироф этилган мақсади – эзгу ишларда ҳамкорлик қилиш бўлиб, у ҳам китобга, ҳам ибратга асосланган, исломий қадриятлар тартибда юксак кадрга эга. Бу ўз навбатида, нафақат фалокат ва қийин вазиятларда мухтожларга ёрдам бериш, балки давомли хайрли тадбирлар орқали ҳам амалга оширилади. Шу билан бирга хайрия жамғармаларини ташкил этиш одамларнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган тўғри ва мақсадли сиёсатни қўллаш, шунингдек, ислом динининг хайрия ишларига қанчалик кадрли эканлигини билдириш ҳам бу таъвунга йўл (*васила*) бўлиши мумкин. Бу суратда кўриниб турганидек, бир *мақсадни*, яъни хайрли ишларда ҳамкорликни таъминлаш ва амалга ошириш учун бир нечта воситалардан фойдаланилади.²
3. Бизнинг мақсадимиз *мақосиднинг* ўзи ҳақида омма хабардорлигини ошириш бўлса, биз инсонлар ва ташкилотлар *мақосид* ҳақида яхшироқ маълумотга эга бўлишлари ва уларга кўпроқ эътибор беришлари керак деб ўйлаганимиз сабабли буни самарали амалга ошириш мумкин бўлган воситаларни аниқлашимиз керак. *Мақосид* ҳақида кўпроқ маълумот бериш учун оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорлик қилиш керак. Яна бири *мақосид* бўйича илмий нашрлар учун ўрганилган иншолар эмас, балки босма оммавий ахборот воситалари учун қисқа, лўнда ва мақсадли мақолалар ёзишга қодир шахсларни аниқлашдир. Яна бир эҳтимолий восита семинар ва конференциялар ўтказишдир. Ва ниҳоят, агар араб давлатлари бу борада яхшироқ ҳаракат қилишлари керак деб ўйлайдиган бўлсак, улар билан араб тилида мулоқот қилишнинг йўллари ва воситаларини топиш ба ўз саъй-ҳаралатларини йўналтириш учун соҳаларни аниқлаш керак бўлади. Буни ҳатто *мақосидларни*

танлашда ҳам қилиш мумкин, чунки *мақосид* жуда кўп хилма-хилликларда учрайди. Агар *мақосиднинг* зарурий тоифаси мақсад қилинса, унда бу тоифа биринчи ўринда ҳисобланиши керак.

4. Ислом банк ва молиясига келадиган бўлсак шариат маслаҳатчилари ҳам, саноат соҳаси мутахассислари орасида ҳам ИБМ тузилишига шариат *мақосидларини* киритиш зарурлиги ва буни амалга ошириш ҳақида асосий фикрлар мавжуд. Агар ИБМ ишончилигини кейинги емирилишдан ҳимоя қилиш лозим бўлса, ИБМ амалиётлари узоқ вақт давомида эски ҳамкасблари ва ҳарбий банк маҳсулотлари билан бирга шариат руҳидан узоқлашгани айтилади. Бундан ташқари ИБМ *фиқҳ* қоидаларига кўпинча уларнинг мақсадлари эвазига расмий тарзда амал қилган. ИБМ амалиётчилар бошқача қилиб айтганда, *мақосидлар* билан алоқаси йўқ бўлган *фиқҳ* қоидаларини қўллайдилар. ИБМда бу *фиқҳи* идеализмнинг камчиликларини бартараф этиш учун *мақосидий* ёндашувга аниқ бир талаб бор. Аммо кўк нашрдаги *мақосидга* мурожаат қилганда, у хатоликларни тузатиш учун прагматик воситалар кўринишида керакли маълумотларни тақдим эта олмайди, чунки қисман *мақосид* амалиётчиларга катта ёрдам беролмайдиган даражада назарий тус олган.

Мақосидларнинг аксарияти назарийдир, чунки улар ўзларининг мазмунли қоидаларига эга эмаслар. Аксинча *мақосид* бизга *фиқҳ* қоидаларини қандай қўллаш кераклигини айтади, бу қоидаларни алмаштиришни эмас. Яъни, *фиқҳ* ва *усул ал-фиқҳ* билан алоқаларини яхшироқ баҳолаш учун *мақосид* манбаларини ҳали ҳам ўрганиш керак бўлиши мумкин. *Фиқҳий* қоида, битим ёки шартноманинг тўғри шаръий мақсадини аниқлаш – ечим изланаётган масалалардан биридир. Мақсадни аниқлаш ва уни амалга ошириш воситаларини белгилаш ҳар доим ҳам шариат манбаларига мурожаат қилишни ўз ичига олиши мум-

кин ёки бўлмаслиги мумкин, балки фақат оқилона соғлом фикр усулларига мурожаат қилади, шунинг учун айрим олимлар *мақосидни* инсон ақли билангина (*ал-ақ*) ва шунингдек, инсоннинг туғма табиати (*ал-фитра*) аниқлаш мумкинлигини таъкидлайдилар. Мақсад аниқлангандан кейинги қадам уни амалга ошириш учун мос воситаларни аниқлаш бўлади. Танлаган воситалар номутаносиб ёки мақсад учун жуда билвосита бўлмаслиги ва шариатда ҳам жоиз бўлиши керак. Ҳар иккала восита ҳам, мақсад ҳам қонуний бўлиши керак.³ Чунки улар ўртасидаги жиддий тафовут масалан, қонуний кўринадиган йўллар орқали ноқонуний *мақсадни* қўлга киритиш учун қонуний хийлани қўллаш, “воситаларни тўсиб қўйиш” (*садд акдорайи*) деган *усул ал-фиқ* тушунчасининг қўлланилиши орқали бузилиш ёки манипуляцияга олиб келиши мумкин. Хулоса қилиб айтганда, *мақосидни* долзарблаштириш (*таф ул*) *мақсадлар* ва уларни амалга ошириш воситаларини аниқлашдир.

Мазкур мақола *мақосиднинг* таърифи ва маъноси билан бошланиб, уларнинг кўлами билан боғлиқ учта кўзга ташланадиган тенденцияни аниқлаштиради: редуccionист, экспанционист ва *васатий* – оқимнинг мўтадил ёндашуви. Сўнгра *мақосидни* ўзича шариатнинг далил ёки манбаси сифатида тан олиш мумкинми, деган саволга мурожаат қиламиз. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, шариат ҳукмини тўғридан-тўғри мақосиддан чиқариб олиш мумкинми ёки ҳар доим усул у-фиқҳга амал қилиш керакми? Ушбу саволларга жавоб бериш ўқувчига ёрдам беради. Мақосиддан нимани кутиш кераклигини аниқроқ билиб олинг. Биз тез-тез *мақосид* ҳақида гапирамиз, лекин ҳақиқий амалиётга келганда, кураш қоидаларини қўллаймиз. Иккинчисини эътиборсиз қолдириб, тўғридан-тўғри *мақосидга* мурожаат қилиш мумкинми? Сўнгра *мақосиднинг* Қуръон ва ҳадисга ва *усул-ул фиқҳга* алоқадорлигини ўрганамиз. Шунингдек, биз *мақосидни* аниқлашда мос равишда инсон ақли (*ақл*) ва фитратининг (*фитрат*) ролини аниқлаймиз. *Мақосид* воситалари ва долзарблашувига оид кейинги шарҳимиз бу мавзунини бир қанча иллюзиялар орқали ёритиб беради.

Мақосидга асосланган *ижтиҳод* ёки *ижтиҳод мақосидий* ҳам кейинги бўлимда муҳокама қилинади, ундан кейин эса, ўз навбатида, хулоса ва амалий тавсиялар тўплами берилади.

МАҚОСИДНИНГ ТАЪРИФИ ВА МАЪНОСИ

Мақосид қашада (қасд қилмоқ) сўзининг ўзагидан келиб чиққан мақсад ёки эришмоқчи бўлган нарсанинг кўплигидир. Мусулмон олимлари *мақосидга* турли таърифлар берганлар. *Мақосид* ҳақида кўп ёзган машҳур Андалусиялик Иброҳим аш-Шотибий (вафоти 790/1388) аслида унга таъриф бермаган. Муҳаммад Тохир ибн Ашур (ваф. 1974), Муҳаммад аз-Зухайлий, Юсуф ал-Қародавий ва ибн Байяхларнинг *мақосид* таърифлари кенг тарқалган бўлиб, *мақосидни* Қонун берувчи ҳукмлари (*аҳком*) асосидаги “ҳикмат ва маъно” деб таърифлайдилар. Ибн Ашур шариатнинг умумий мақсадлари (*мақосид 'амма*)ни “Қонун берувчи шариат қонунларининг барчаси ёки кўпчилиги ҳақида тафаккур қилган чуқурроқ маънолар (*маъний*) ва ботиний ҳикмат (*ҳиком*)” деб таърифлаган.⁴ Қарадавийга кўра, “*Мақосид аш-Шария*” матн буйруқлари, таъқиқлари ва таъсир ўтказмалари ва мусулмон умматининг ваколатли шахслари, оилалари ва жамоалари ҳаётида излайдиган тафсилотли ҳукмлар (*ал-аҳком ал-жузъия*) билан кўзда тутилган якуний мақсад ва мақсадларга (*ал-гоят*) ишора қилади.

Содда қилиб айтганда, *мақосид* шариат матни ҳукмларида қидирилаётган маъно ва ҳикматнинг бошқа бир атамаси. Қарадавий таърифи *мақосидни шариатнинг* муфассал матний ҳукмлари / ўз умумийлиги билан чамбарчас боғлашга аниқ интилади.⁵ Шундай қилиб, *мақосидлар* аҳкомда топилади ва улардан ташқарида алоҳида мавжудлик йўқ.⁶ Абдуллоҳ ибн Байя учун *мақосид* "руҳ"га ишора қилади.

Шариат, унинг маънолари, ҳикматлар, мақсад ва вази-фалар". Бу маънолар Қонун берувчининг асл мурожаатидан (мин хитаб аш-шаний ибтидаъан), шунингдек, хулоса ва *таф-*

сир орқали эришилганлардан келиб чиқади. Ибн Байя таърифи Мақосидни матн билан яқиндан боғлаб, балки *мақосидни* аниқлаш ва аниқлаш мумкин бўлган матн манбаларидан олинган мантикий хулосаларни ҳам ўз ичига олади. Муҳаммад аз-Зухалий *мақосидга* санъатда мавжуд бўлган якуний мақсад, оқибат ва маъноларни *Шариат* ўз қонунлари орқали қўллаб-қувватлайдиган ва ҳар доим ва ҳар жойда амалга оширишга, эришишга интиладиган деб таърифлаган.⁷

МАҚОСИДГА ЁНДАШУВЛАР: РЕДУКЦИОНИЗМ, ЭКСПАНЦИОНИЗМ ВА МЎТАДИЛЛИК

Мақосид ҳақидаги замонавий нутқда учта тенденция сезилади, улардан бири ёндашув бўлиб, *мақосидни* қискартириш (*тафрити*) бўлиб, уларни аниқ матн ва унинг бевосита маъноси ва мақсади билан чегаралайди. Мақсад мавжуд бўлиши учун, бошқача айтганда, буни айтиш учун аниқ матн бўлиши керак. Иккинчи тенденция экспанционистик (*ифрати*) *мақосидни* аниқлашда ҳатто, Муқаддас Битик ҳисобига бўрттириб кўрсатади – аниқ тасдиқловчи далилларсиз янги *мақосид* яратиш ва аниқлаш. Учинчи ва тўғри ёндашув – бу мўътадил (*васатий*) ёндашув бўлиб, *мақосидни* танлайди ва улар муқаддас битикда ёдам ва ҳақиқий ўхшашликни топади. Масалан, зарарни баргараф этиш шариатнинг том мақсади бўлиб, кенг қамровли қўлланишга эгадир, зарарни қандай қилиб тўғри ўлчаш ва баҳолаш бўйича кўрсатмалар мавжуд ва мўътадиллик ҳам шундай аниқланади.⁸

Мўътадилликка эҳтиёткорлик билан ёндашиш – бу ҳақиқий мослик, билим ва тўғри фикрга асосланишдир. Қуръон ва Ҳадис *мақосиднинг* энг нуфузли манбалари эканлиги ҳақида умумий келишув мавжуд, аммо бу манбалардан оқилона хулоса чиқариши ҳам *мақосидни* жорий этиши ва аниқлаши мумкин, боис, қай даражада эканлиги борасида ихтилофлар мавжуд.

Бешта муҳим *мақосид*, яъни дин, жон, *ақл*, насл ва мулкни ҳимоя қилиш умумий ижро билан шариатнинг асосий мақсадлари ҳисобланади. Таниқли олимлар, жумладан, Шайх Муҳаммад, ал-Ғаззолий (ваф. 1996), Юсуф ал-Қарадавий, Аҳмад ар-Райсуний, Исмоил Ҳасанӣ ва Аҳмад а-хамлишийлар бешта муҳим *мақосид* Абу Ҳомид а-Ғаззоийнинг (ваф. 508/1111) белгиланган жазолар (*ҳудуд* ва *қишаи*) ва шариат улар орқали ҳимоя қилишга интиланган қиймат нуқталарини ўқишига асосланган ижтиҳодига асосланган эканлигини таъкидлаб, шариатнинг олий мақсадларига адолат, тенглик, эркинлик, ижтимоий ва иқтисодий ҳуқуқларни қўшганлар.⁹ Бошқа олимлар инсоний кадр-қиммат, раҳм-шафқат, бирдамлик ва биродарлик (*аҳува*)ни қаторга киритганлар. Уларнинг кўпчилигини Куръон ва Ҳадисларда қўллаб-қувватлаш мумкин, бироқ кўпгина дарслик муаллифлари уларни жуда умумий ва алоҳида ҳолатлар билан боғланиши керак, деб таҳлил қилишда истисно қилганлар. Хадимий ва Райсуний инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишни муҳим *мақосидлар* рўйхатига қўшиш ҳақида ҳам гапирган, аммо уларнинг кўпчилигини кенгрок ўқиш орқали бешта заруриятга киритиш мумкинми ёки йўқми, деган фикр фарқлари қайд этилган.

Шундай қилиб, ҳаётни ҳимоя қилиш инсон кадр-қиммати ва асосий ҳуқуқларини, шунингдек, экологик хавфсизлик ҳуқуқини ўз ичига олади. Инсон кадр-қиммати ва атроф-муҳитнинг руҳий муҳофазаси ҳам катта даражада дин ва мулк ҳимояси остида бўлиши мумкин. Айтишларича, бу янги заруриятга алоҳида сарлавҳалар қўшиш ёки мавжуд бешта сарлавҳага киритиш мумкин.¹⁰

Бизнингча, бу янги сарлавҳага зарурият остида қўйиш бешта зарурият бўйича мавжуд розиликни сусайтириши мумкин, шунинг учун бу янги қўшимчалар учун янги розилик излаш афзалроқ бўлиши мумкин. Жармолиддин Атя (вар. 2016) аларнинг кўпини ё шариатнинг олий мақсадлари остига қўйишга ёки ўзининг кенгайтирилган маъруза таснифлари остига олишга ҳаракат қилган.¹¹

Баъзи муфассирлар *мақосидни* фақат *ижтиҳод* ва мужтаҳидин билан чегаралаб қўймаслик кераклиги ҳақида айтганларини эътиборга олиш ўринли ва мўътадилдир. Бунинг ўрнига *мақосид* ресурсларидан ўз билими ва тажрибасига мутаносиб равишда фойдалана оладиган ҳар бир киши учун имкон бўлиши керак. *Мақосид* учун бу мақсадли фикрлаш, таҳлил қилиш ва умуман баҳолаш учун кўрсатмалар бўлиб, улар бирор бир фан билан чегараланмаган. Ҳар бир тадқиқотчи, таржимон, муфтий ва қози *Мақосид аш-Шария* илмидан билим олиши мумкин эди.¹² Аниқ мақсад идентификацияси кейинчалик кучайтирувчи фикрлаш стратегиясига айланади.

Инсон ўз ресурслари ва тараққиётини мазмунли йўллар билан бошқаради. Иқтисодиёт ва ривожланиш соҳасидаги кўплаб малакали тадқиқотчилар томонидан кўпинча етишмаётган нарса шу – улар иқтисодий жиҳатни инсон тараққиёти ҳисобига қуришлари ва ҳатто зарар етказиши мумкин. Кўпинча жамоа ҳуқуқлари ҳисобига шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қиладиган одамларни ҳам учратиш мумкин, озиқ-овқат бўйича мутахассислар озиқ-овқат ва ичимликлар турларини баъзан одамларнинг жисмоний ва ҳатто маънавий саломатлигига зарар етказиш ҳисобига танитади ва тарғиб қилади.

Инсонларлар ва давлатлар бир нарсани қураётган бўлса-да, бошқасини йўқ қилишлари мумкин – бу космос ва қурол технологияларида содир бўлаётган ҳолат ва баъзи шубҳали илмий ютуқлардир.¹³ Атиятўғри таъкидлаганки, илоҳиёт (*илм ал-қалом*) соҳасидаги анъанавий ислом илми *мақосиднинг* потенциал ҳиссаларини деярли бутунлай эътибордан четда қолдирган, ҳолбуки замонавий фикр аслида буни талаб қилмоқда. Қўшимча қилишича, *мақосидни* илоҳиётга кенгайтириш истиқболлари сўнгги ўн йилларда бу мақсад сари йўл очган илмий ҳиссалар туфайли ортиб бормоқда.¹⁴

Сиёсат соҳасида ҳам *мақосидий* ёндашувга нисбатан худди шундай эътиборсизлик қайд этилган. Раҳбарлик диний фарз бўлганлиги сабабли, бошқарув тизимини ўрнатиш шариятнинг маърузаларидан биридир. Шундай қилиб, сиёсий раҳбарлик-

ни ўз зиммасига олган шариат сиёсатида (шариатга йўналтирилган сиёсат) исломнинг ахлоқий меъёрларига амал қилиши керак, деган фикр билдирилади. Бироқ, Ислом ҳукуматининг узоқ тарихида бундай бўлмаган.¹⁵

Мақосид бошқа эътироф этилган далиллар билан ёнма-ён шариатга далил бўладими ёки йўқми, агар шундай бўлса, шариат ҳукми *мақосидга* асосланиб, бошқа ҳеч қандай далилга қарамасдан амал қилиш мумкинми деган мунозаралар пайдо бўлди. Субҳи Маҳмассанийнинг бу саволга ижобий жавоби Аллал Фасий (1964 йлда вафот этган) томонидан текширилди.

Маҳмассоний ўзининг "*Фалсатат ат-таири а-исломий*" асарида *мақосидни* кўшимча далил сифатида эътироф этган эди. Ал-Фосийнинг жавоби шундаки, *мақосид*, масалан, ғарб юриспруденциясидаги табиий ҳуқуқ ва табиий адолатга ўхшаш яна бир далил эмас, балки суд қарорига асосланиши мумкин. *Мақосид* ўз-ўзидан далил эмас, балки бошқа ҳар бир далил ва унинг бир қисми билан бирга турган далилдир. Ал-Фосий кўшимча қилдики, шариат ўз мақсадларига эга бўлган қонун ва қоидалардан (*аҳком*) иборат.

Шариатни ўрганган киши шариат матни ва қонунларини ўз мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ўқиши керак, шунда унинг тушунчаси чуқурроқ, изчил ва етук бўлади. Қуръон *мақосид* билан бирга биринчи далил бўлиб, суннатга ҳам тегишлидир. Ўхшатиш (*қиёс*) ҳам ўз мақсади устида туриши керак бўлган далилдир. Баъзи ўхшатиш ҳолатлари унинг мантиқий асоси ва мақсадидан четга чиққанлиги аниқланган, бу ҳолда тўғри *мақсадни* бирлаштириш учун, масалан, ҳуқуқий афзаллик (*истихсан*) ёки жамоат манфаатларини ҳисобга олган ҳолда (*истислаҳ*) тузатишга ҳаракат қилинади. Тегишли матн ёки *қиёс* топилмаган муаммога дуч келган тақдирда, *мақосидга* таяниш кўпроқ бўлади.¹⁶

Бундай ҳолда, уларнинг *мақосидлари* асосида ҳукм чиқариш учун Муқаддас Китобнинг кенг ва умумий кўрсатмаларига мурожаат қилиш керак. Ибн Ашур *мақосидга* мустақил мақом бериш керак, деб ҳисоблаган. Бу аввалги олимлар, жумладан,

моликий олими Шихоб ал-Дин ал-Қарафий (ваф. 684/1283) каби мутлақо бежиз эмас эди. Ҳанбалий мазҳабидан Ибн Таймия ва ибн Қаййим ал-Жавзиялар ҳам худди шу томонга ишора қилувчи мулоҳазалар қилганлар.¹⁷

Аммо бир танқидчи, аш-Шотибий ўзининг тўрт жилдлик "*ал-Мувафақат*" асарининг тўртинчисида *мақосидни* муҳокама қилганда, унга мустақил мақом бермаганлигини ва уни "*усул ал-фиқҳ*"нинг давоми сифатида кўрганини тахмин қилди. Ал-Шотибий, бошқача қилиб айтганда, *мақосиднинг* аҳамиятини у *усул ал-фиқҳдан* алоҳида ёки ундан мустақил эканлигини даъво қилмасдан таъкидлаган эди.¹⁸

Бин Байянинг фикрича, усул-ул курашнинг *мақосид* билан алоқаси шуки, улар бир-биридан ажралмасдир, гарчи *мақосид* истисно, зиддият ва афзаллик каби бошқа боблар қаторида ушулнинг катта матричасидаги ўзига хос боб бўлса ҳам.

Ибн Ашур ва Бин Байяни муҳокама қилар экан, Райсуний биринчисига ўтишга мойил бўлиб, сўнгги ўн йилликларда кўплаб мамлакатлар ва университетларда *мақосид* алоҳида курс сифатида ўрганилаётганини айтди, шу жумладан Марокаш, Жазоир, Мавритания, Покистон, Саудия Арабистони, Мисрнинг ал-Азҳар ва бошқа кўплаб давлатларда мазкур ҳолатга ўзига хос мавзу сифатида қаралади.¹⁹ Бизнингча, *мақосид* бўйича алоҳида курсни ўргатиш унинг *усул ал-фиқҳдан* мустақил эканлигига далил эмас. Биз уни мустақил деб даъво қилмасдан туриб, шариатнинг ўзига хос интизоми деб ҳисоблаймиз.

МАҚОСИД-МУҚАДДАС МАНБАЛАР ВА УСУЛУЛ-ФИҚҲ

Мақосид-Муқаддас манбалар ва *Усулул-фиқҳ* анъанавий тарзда матн талқини (*тафсир*) ва *қиёс* оятнинг маъносини етказиш ва шунга ўхшаш ҳолатларга ўхшаш кенгайишнинг асосий воситаларига хизмат қилган. Аммо бу машқнинг кўлами *тафсир* ва ўхшатишнинг деярли барча жабҳаларига *усул ал-фиқҳ* боғлаган жуда кўп шартлар билан чекланган эди.²⁰

Усул методологияси *мақосидни* асосан таъсирли сабаб (*иллаҳ*) остида қамраб олган ва ҳукмнинг сабаби ва асоси унинг мақсадини ҳам билдиради, деган. Шундай қилиб, биз бир ҳуқуқий шиорда ўқиймиз: “Шаръий ҳукмларнинг таъсирчан сабаблари Қонун чиқарувчининг мақсадини кўрсатади ва улар маълум бўлганда уларга амал қилиш керак.”²¹ Бунинг ўрнига биз таклиф қиладиган нарса, *ижтиҳод* қуришда “*иллаҳ*” ва *мақсадни* бирга ўқиб, улардан тегишли хулосалар чиқариш, лекин бирини бир-бирининг остига қўймасликдир.²²

Мақосидни таълил (иллоҳни излаш) усули жараёнига бўйсундириш ҳам осон эмас. Чунки иллоҳни бошлаш осон эмас, кейин эса иллоҳ ва мақсад маълум жиҳатларда фарқланади: иллоҳ одатда статус – кво анте (урушгача бўлган ҳолат) билан боғланади ва у мавжуд ҳукмга қарайди, мақсад ҳам келажакка назар ташлайди ва шариатни мавжуд розилиқдан ташқарига кенгайтиришга интилади. *Мақосид*лар ҳам илм-фан ва цивилизация тараққиёти билан бирга ривожланиб, ўзгарувчандир. Таққослаш учун “Илоҳ янада чекловчи тушунчадир. Шунинг учун биз “иллоҳъ ва “мақсад” бир-бирини ўрнини босгандан кўра, хабар беришини таклиф қиламиз. Мисол учун, Қуръон “ҳаёт учун ҳаёт (*ан-нафсу би ан-нафс*)” маъносида бир жойда (*ал-Моида*, 5:45) адолатли қасос олишни амр этади, лекин айни пайтда шуни ҳам таъминлайдики, қасос қонуни ҳаётни ҳимоя қилишга қаратилган. (*Бақара*, 179)

Биринчиси иллоҳни, иккинчиси қасос қонунининг мақсади ва *ҳикматини* (*ҳикматини*) баён қилади. Агар бир неча киши тил бириктириб, бир кишини ўлдирса, илоҳий ёндашув фақат бир кишини қасосга солади, бу эса қониқарли эмас, аслида Умар ибн ал-Хаттоб давридаги қотилликда кўрсатилган, бировни ўлдиришда тил бириктирганлар қасосга/жавобгарликка тортиладилар.

Бу ҳолат иллоҳни мақсад ёки ҳикмат билан бирга ўқиганлиги сабабли соғлом бўлиб, сунний ва шиа бўлимларида стандарт ислом қонунини ифодалайди. Шотибий ҳақида фикр юритар экан, у *мақосид* назариясини қуришда таълил (тўғри иллоҳни излаш)га мурожаат қилмаган. Масалан, у индукцияни (*истикра*) *мақосиднинг* идентификатори сифатида таклиф қилганида, индукцияни таълил остида бўлиб бўлмайди, деган фикрда эди. Идрок нуқтаи назаридан, индукция жамият қабул қилиши мумкин бўлган ғоялар ва қадриятларга ҳам татбиқ этилиши мумкин эди. Тарих ва замон ривожиди. Шундай қилиб, муҳим мақомида инсон ҳуқуқлари ёки атроф-муҳит муҳофазасини ҳам ўз ичига олиши керак, деса, шариат манбаларида уларни иллоҳга боғлаб бўлмайдиган даражада қўллаб-қувватлаш мумкин. Сўнгги пайтларда ибн Ашур ва бошқа баъзи олимлар *мақосиднинг* қўшимча идентификаторлари сифатида *ақл*-идрок ва инсоннинг туғма табиатини (*ақл* ва *фитрат*) қўшганларида, уларнинг барча саъй-ҳаракатлари *мақосид* назариясини ўзига хос услуб ва ёндашув билан тўлдиришга, уни ҳар қандай “*усул ул фикҳ*” усулига, жумладан иллоҳга бўйсундиришга қаратилган эди.²³

Йигирманчи аср илми ҳақиқатда *мақосид* доирасини соф ҳуқуқий маънодан замонавийлик ва цивилизациянинг кенгрок майдонларига кенгайтиришга интилди.²⁴

Мақосид, табиийки, *мақсадни* белгиловчи ва қадриятларни белгиловчи сифатида юқори обрўга эга бўлиши керак. *Усул ал фикҳни мақосидни* долзарблаштиришда ёрдам бериш учун ғоялар ва манбалар билан таъминлаш орқали *мақосидга* ёрдам берувчи сифатида янги нуқтаи назардан кўриш мумкин. Шунга

карамай, *усулий* таълимотлар деярли барчаси эҳтимоллик хусусиятига эга ва улар мақсад ва қадриятларнинг якуний ҳаками сифатида тан олинмаган. Ҳасан Жобир бу ҳақда батафсил тўхталиб, аҳкомнинг энг ишончли манбаси Қуръон эканлигини айтади. *Усул ал-фиқҳ* ўша манбадан ҳукм чиқариш йўлларини кўрсатса-да, Қуръон ва Суннат мусулмон умматига янги замонлар сари йўл кўрсата олса, *мақосид* ёрдамсиз ўз-ўзидан *усулул фиқҳнинг* ўзи етарли эмас. Чунки бунинг учун асосий манбаларни *мақосиднинг* кенгроқ умумбашарийлари нуқтаи назардан ўрганиш зарур бўлади.²⁵

Бундан ташқари, *мақосид* бир фан сифатида шариат руҳи ва мақсадини ифодалашдан иборат бўлганлиги сабабли, аниқ можаролар ва ундаги оғир ишланмаларни олиб ташлаш ёки минималлаштириш орқали усул ул курашни йўналтиришга ёрдам беради. *Мақосид*, шунингдек, кенгроқ доирадаги шариат уламолари ва мактаблари, ҳатто бошқа анъана ва мафкуралар доирасидаги каттароқ розиликка интилади.²⁶

Мақосид ғояси ҳақиқатда қонун ҳарфи ва руҳини бир-бирига яқинлаштиришда асосий ҳаракатлантирувчи омил бўлган. Ҳадиснинг мустаҳкамланишига келсак, масалан, унинг нозил бўлиш ҳолатлари (*асбоб ал музул*) ҳақида батафсил маълумот билан тўлдирилган Қуръондан фарқли ўлароқ, ҳадисларнинг аксарияти ўзларининг вазияти ва мазмунини батафсил баён этмайди. Бу кўпинча ровий ва фақиҳнинг тахминларига қолдирилади. Ҳадис олимлари *мақосидга* ва мавзу бўйича умумий билимга эътибор қаратган ҳолда ҳадисдаги ортиқча материалларнинг кўп қисмини элакдан ўтказиб, ажратиб олишга муваффақ бўлдилар.²⁷ *Мақосид* шунингдек изоҳ ва *ижтиҳод* орқали эришилган қонуний қоидаларни баҳолаш мезони сифатида кела олади.

Шариат ва фатвонинг ижтиҳодий ҳукмлари замон билан ўзгариши мумкин. Деярли барча ҳуқуқшунослар, Ибн Қаййим ал-Жавзийя тушунтирганидек, зарурат ва заруратнинг долзарб ҳолатларини келтириб чиқариши мумкин бўлган ҳолатлардан қатъи назар, адолат қонунни расмий қўллаш орқали амалга

оширилмаслигини англаб етадилар. Шунинг учун ваколатли олим вазиятни баҳолайди ва қонундан истисно қилиш зарурати бор ёки йўқлигини ҳал қилади. Олим қонуннинг мақсад ва вазифаларини билган ҳолда, янги ижтиҳодга эҳтиёж борлигини ёки қонунни расмий татбиқ қилиш учун енгиллик бериш кераклигини билиб олади.

ИНСОН АҚЛИ (АҚЛ) ВА ИНСОННИНГ ТУҒМА ТАБИАТИ (ФИТРАТ)

Мақосид идентификаторлари сифатида Инсон ақли ва ҳукми аниқ матн бўлмаса ҳам матн билан ёнма-ён *мақосидни* тасдиқлай оладими? Замоनावий ҳуқуқшунослар томонидан турлича жавоблар берилган. Биргина ақлнинг ўзи *мақосидни* матнли далилсиз тасдиқлаши мумкинлигига озчилик рози бўлади. Аксарият ҳуқуқшунослар, аксинча, *ақл* инсоний хулқ-атворни вақтинчалик баҳолай олиши мумкин, аммо бу далил ибодатлар (*ибадат*)²⁸ бўйича баҳолаш учун ишончли асос бўла олмайди, деган фикрга келишган. Ғаззолий айтадилар: «Одамлар *ақлга* шундай ишора қилишади»²⁹ Аллоҳ таолонинг ишончли валийлариининг туғма табиати, уларнинг барчаси илоҳийлик бир порлашда иштирок этадилар (Шод, 38:72) ва Унинг бошқа махлуқотларидан даражасида устундирлар. (ал-лсро, 17:70). Бу, шунингдек, ислом динининг маърифатли инсон табиати билан уйғунликни таъминловчи дин ал-*фитрат* деб аталган ҳалқида ҳам намоён бўлади.³⁰ Фитрат интуитив, аммо *ақл* ва тажриба билан етук. Ибн Сино (ваф. 1037) бу дунёга, жамиятга таъсир қилмасдан келган одамда мавжуд бўлган интуитив *ақл (фитрат)*³¹ ҳақида гапирганда, фитратни *ақл* билан тенглаштирган. Шунда у аниқ воқелик ва *урф*-одатларни идрок этади. Бирок, *фитрат* билан тасдиқланган ҳамма нарса ҳам тўғри эмаслигини тан олади; Тўғри, туғма инсон *ақл*-идрокининг хис-туйғулар орқали идрок қилинади-

ган нарсада яхши ва ёмонни фарқлаш қобилиятидир. Демак, *фитрат* табиий неъмат бўлиб, Ислом дини у билан муҳим уйғунлик касб этади. Инсон қиёфасидаги табиий *фитрат* бизга ҳамма нарса маълум эмас, лекин бизнинг ақл-заковатимиз ички организмимиз ва тана меъморчилигимиз, генетик, хужайра ва хужайралараро алоқалар, органлар ичидаги ва улар орасидаги физиологик ўзаро таъсирлардан кўп нарсаларни ўрганиши мумкин. Фитрат ақлимиз билан қандай алоқа қилишини билишимиз учун етарлича ўрганилмаган. Биз фитратмиз доирасидаги ақлий қобилиятларимизнинг физиологик ишларини етарлича билмаймиз. Бирок, улар била туриб ёки бошқача тарзда бир-бирига қарама-қарши бўлганида, тузатиш керак бўлиши мумкин деб тахмин қилиш мумкин.

Масалан, икки ёшга тўлган боланинг фитратига зид ҳолатлар, масалан, муддатидан олдин дарс беришга мажбурлаш, чунки болалар ўйнаб ўрганишлари керак; уйқу, оила ва дўстлик каби табиий эҳтиёжларимиздан маҳрум бўлиш *фитратга* ҳам зиддир.

Мантикийлик синчиклаб текширилганда синовдан ўтиши мумкин бўлса-да, *фитрат* бу ҳақда етарлича малумотга эга эмаслигимиз туфайли унчалик аниқ текширилмайди. Ижтимоий одат ва соғлом табиатли одамларнинг розилигини фитратнинг ишончли ташқи кўрсаткичи деб айтиш мумкин. Ибн Ашур *мақосидни фитрат* билан боғлаб, Қуръон матнидан иқтибос келтирган ва шариат ҳам, унинг *мақосидлари* ҳам *фитратга* мос келади, деган хулосага келган.³⁷

Шундай экан, Аллоҳ таоло инсониятга инъом этган *фитратга* кўра, ёлгон нарсадан юз ўгириб, ягона ҳақ иймонга юзингни собитқадам қил. Аллоҳ берган нарсани ўзгартиришга (ёки бузишга) йўл қўйманг. (*Рум*, 30:30)

Шундай қилиб халифа мақсад ва унинг воситаларини танлашда ижтиҳоддан фойдаланган. Уруш ўлжасини Анфол сурасининг биринчи оятига кўра тақсимлаш мумкин эди, деган тахминда бойлик тўпланишига йўл қўймаслик учун шундай

тақсимланган, аммо унинг ижтиҳоди бошқача йўл тутган ва унга ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмаган. Дастлабки восита уруш ўлжаларини тақсимлаш бўлар эди, лекин халифа бойлар ўртасида бойликнинг ортиқча тўпланишига йўл қўймасликнинг муқобил воситаси сифатида солиқдан фойдаланган.

Яна бир мисол, халифа Умар ибн ал-Хаттоб Мадинада қурғоқчилик йилида оғирлик учун белгиланган жазога мораторий қўйган эди. Бу, шунингдек, Қуръоннинг кенгроқ мақсади, яъни адолат учун Қуръон оятининг вақтинчалик тўхтатилишига олиб келди. Чунки, очарчилик даврида бу жазонинг қўлланилиши адолатсиз бўлиб туюлди.

Бу ерда қўлланиладиган восита (*васила*) жазони тўхтатиб туриш эди – бу яна бир бор фикрлаш ва *ижтиҳод* ўлчовини ўз ичига олади. Дастлабки мақсад адолат ва унга эришиш воситаси белгиланган жазони амалга ошириш эди, лекин халифа адолатга эришиш воситаси сифатида ўша жазони тўхтатиб туришдан фойдаланган.

Яна бир мисол, Умар ибн ал-Хаттоб Расулulloҳ (с.а.в.) нинг отларни закотдан озод қилиш ҳақидаги аниқ кўрсатмаларига қарамай, отларга закот беришга қарор қилдилар, чунки отлардан жангда фойдаланилган. Аммо вақт ўзгариши ва отлар бой эгалари учун қимматли мулк бўлганлиги сабабли, улар закот орқали камбағалларни қўллаб-қувватлашлари шарт эди.

Кейинчалик биз *мақосид* асосида вужудга келган ёки унинг кучли таъсирида бўлган замонавий *ижтиҳод* мисолларини кўриб чиқармиз. Бу тасвирлар, шунингдек *мақосиднинг* мустақиллиги ёки бошқа жиҳатлари ва уларнинг воситалари билан қандай боғлиқлиги ёки улар билан қандай алоқаси борлиги ҳақидаги муҳокамамиз ҳақида тушунча беришга ёрдам бериши мумкин. Лекин, аввало, *ижтиҳод мақосидий* ҳақида бир сўз, мақосидийга нисбатан янги ибора бўлиб, унда ўз ифодасини топган.

XX аср олимлари, жумладан Райсуний, Атия ва олими Маҳди Шамсуддиннинг асарлари, улар *ижтиҳод* маслаҳи деб ҳам аталадиган *ижтиҳод мақосидий* ғоясини кенгроқ қамраб олиш учун усули ижтиҳодни маълум даражада кенгайтиришни тавсия қиладилар. Бу ҳаракатда олим/мухтаҳид шариат, унинг устуворликлари, ихтилофларни ҳал қилиш усуллари ва ҳоказолар бўйича ҳар томонлама билимга эга бўлиши шарт билан маслаҳат ва *мақосид* ҳақидаги тушунчалари асосида янги ҳукмлар ишлаб чиқади. Ижтиҳод *мақосидий* ижтиҳоднинг ҳақиқий шакли деб эътироф этилса, у салалфиқдан алоҳида шариат далили сифатида *мақосид*нинг мустақиллиги ёки бошқа йўлидаги далилни катта даражада ўз ичига олади ва соя қилади.

Жумладан, шариатнинг муҳим мақсади бўлган *ақл-заковат*ни (*ҳифз ал-ақл*) ҳимоя қилиш ҳақида гап кетганда, ислом илм масканларининг таълим дастурларига замонавий фанларни кiritишни англатади.

Жуландан фойдаланиш. Бу ақлни ҳимоя қилиш воситаси сифатида берилган шароб ичишни ҳаром қилиш ҳақидаги муқаддас мисолга амал қилишдан кўра, ҳақиқатини янгича тарзда долзарблаштиришни англатади. Бу, шунингдек, диний мадрасалар ўз ўқитиш дастурларини ислоҳ қилиш ва модернизация қилиш учун кўпроқ очиқ бўлганини англатиши мумкин.

Ливаннинг етакчи олими Маҳди Шамсуддин ҳам шу муносабат билан хулоса чиқаришнинг (*истинбат*) аҳамиятини таъкидлаган. Шундай қилиб, у Куръон ва Суннат бизга муҳим *истинбат* манбаларини беради, аммо хулоса чиқариш усуллари *усулий* шартлар билан ҳаддан ташқари чекланган бўлиб, улар қайта кўриб чиқиши ва таълимдаги янги ўзгаришларнинг таъсирига кўпроқ мос келиши кераклигини ёзган. Шунинг учун истинбатни кенгроқ тушуниш тавсия этилади. Шу муносабат билан диққатга сазовор бўлган иккита соҳа мақошидга асосланган *ижтиҳод* учун бой манба бўлиши мумкин бўлган жангнинг ҳукукий нормаларидир.

Бошқа ва ундан ҳам муҳими, Қуръоннинг адолат каби умумий тамойиллари, яъни яхшиликдир. Бошқаларга нисбатан, инсон қадр-қиммати, тенглик ва ҳоказолар четга сурилган, умуман олганда, *мақосид* нутқида *тафсири* қоидаларидаги *Усул* чекловларни ёки истисно ва *қиёс* қўлланилишига боғлиқ шартлардир. Қиёсга мурожаат қилган ҳолда, Райсуний, Ҳасан ат-Турабий (ваф.2016) ва Шамсуддин қандай қилиб янада мослашувчан бўлиш истиқболларини кўриб чиқдилар. Қиёс ўқишни қиёсни *мақосид* билан боғлашга ҳаракат қилиш мумкин. Масалан, Қуръонда спиртли ичимликлар ичишнинг тақиқланиши (*ал-Моид*, 5:90) анъанавий *усул ал-фиқҳ* қўлланмаларида анча тор тарзда тузилган. Тегишли адиблар қиёсга янгича назар ташлаб, *усул ал-фиқҳ* ва мақашидни қўшма ўқиш орқали матннинг мантиқий мазмунини янги мавзу ва соҳаларга кенгайтirdилар. *Мақосид аш-Шария* аҳкомлардан бири, яъни ақлни ҳимоя қилиш, инсоннинг ақлий қобилятига путур етказадиган барча моддаларни, ҳатто маст қилувчи модда бўлмаса ҳам, ҳаром қилинган. Аждодлар мероси номига мантиқий бўлмаган маросимлар ва хурофотлар, касалликларни даволашда туморлардан фойдаланиш ва ҳоказолар ҳам маън этилади. Кейинчалик, ичиш ҳақидаги алоҳида матннинг маъносини кенгайтirmасдан, бир хил хулосага келиш учун зарар ва хурофотни (дарар) йўқ қилиш бўйича кенгрок матнли диспенсацияларга мурожаат қилиш мумкин.

МАҚОСИДГА АСОСЛАНГАН ИЖТИҲОД

Мақосидга асосланган *ижтиҳод* мисоллар муайян кураш позицияларини янги воқеликлардан келиб чиққан ҳолда қайта кўриб чиқадиган *мақосидга* асосланган *ижтиҳод* мисоллари ал-Қарадавийнинг айрим саволларга берган жавобларида учрайди, уларни қуйидагича умумлаштириш мумкин.⁵¹

1. Рождество табриклари

Германиялик бир фан доктори талабаси ал-Қарадавийга мактуб ёзиб, у кўплаб қатори амалдаги мусулмон эканини айтди. Улар мусулмон бўлмаган дўстлари ва қўшниларига Рождество табрикномаларини юборишлари ва улар билан совға алмашишлари мумкинми? “Биз улардан совғалар оламиз ва шунга ўхшаш тарзда жавоб бермасак, бу Ал-Қарадавий ўз жавобида Қуръондан иқтибос келтириш билан бошлади, унда мусулмонлар адолати иш қилишлари ва уларга нисбатан тажовузкор бўлмаган бошқа дин вакилларига яхши муносабатда бўлишлари мумкинлиги, лекин улар билан дўст бўлишларини ҳам тақиқлайди. Мусулмонлар мусулмонларга нисбатан тажовузкор эдилар. Бу оятдаги тақиқ Пайғамбар ва у зотнинг саҳобаларига нисбатан тажовузкорлик қилган Макка мушрикларини назарда тутганини қўшимча қилди. Бу оятда мўминларга барча тажовузкор бўлмаганларга яхшилик (*табарру*) қилишни тавсия қилади, бу ўлчовли жавобдан кўра яхшироқ нарсани англатади.

Ал-Қарадавий, шунингдек, Абу Бакрнинг кизи Асмо Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига келиб, ўша пайтда мушрик бўлган онаси унга меҳр кўрсатишда давом этиши ҳақида сўраган ҳадисни келтирган. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам унга шундай жавоб қайтарганлар. Қуръонда мусулмон бўлмаганларга ҳам ишора қилинади: "Агар улар сизга салом беришса, сиз ҳам уларга нисбатан хушмуомалароқ ёки тенгроқ салом берасиз". (*Нисо*, 86) Ал-Қарадавий ибн Таймиянинг бу борадаги чекловчи қарашларини батафсил муҳокама қилди, лекин кейин ибн Таймия бизнинг замонамизда яшаганида ва дунё қандай қисқарганини ва мусулмонлар мусулмон бўлмаганлар билан доимий алоқада бўлаётганини кўрганида эди, у ўзининг баъзи қарашларини қайта кўриб чиққан бўлиши мумкин эди. Ал-Қарадавий, шунингдек, кўпчилик насронийларнинг ўзлари Рождествони диний байрам сифатида эмас, балки ижтимоий байрам сифатида нишонлашига таянган.

Бу ерда биз кўрган нарса тўғридан-тўғри Қуръонга мурожат қилишдир, айниқса, адолатли ва тинч бўлмаган мусулмонлар

билан яхши муносабатда бўлиш мақсадидир. Васи́ла (*васила*) Рождество карталари ва совғаларини алмаштириш эди. Қарадавий керакли жавоб ва *мақсадни* тақдим этган янги талқинни таклиф қилди.

2. Мерос

Яна бир саволида мусулмон динини қабул қилган бир киши ал-Қарадавидан мусулмон номусулмондан мерос бўла оладими, деб сўради ва у британиялик насроний эканлигини ва бундан ўн йил олдин исломни қабул қилганини айтди. Онаси вафот этди ва мусулмонлар ва ғайридинлар бир-бирларига мерос бўлмастиклари мумкинлиги ҳақидаги ҳукмга кўра, ўзи мерос қолдирди. Энди унинг отаси ҳам вафот этди ва унинг орқасида ягона меросхўр бўлган катта мулк қолдирди. Британия қонунлари унга буларнинг барчасини олиш ҳуқуқини берди. Ўзи бунга муҳтож бўлиб, мусулмон оиласи ва бошқа исломий мақсадларга сарфлаши мумкин бўлган пайтда уни рад этиб, уни мусулмон бўлмаганларга қолдириши керакми? Ал-Қарадавий бунга жавоби кўпчиликнинг позицияси мусулмонлар ва мусулмон бўлмаганлар айтадиган ҳадисга асосланган. Бу ҳам саҳобаларнинг амалиёти бўлиб, Ислом шариатининг етакчи мазҳаблари томонидан қўллаб-қувватланган.

Умар ибн ал-Хаттоб, Муоз ибн Жабал ва Муовия ибн Абу Суфён каби етакчи саҳобаларнинг баъзилари мусулмонларга номусулмонлардан мерос олиш ҳуқуқини бердилар аксинча эмас. Ал-Қарадавий, кўпчилик буни қўллаб қувватламаган бўлса ҳам, у ҳам бу сўнгги позицияни афзал кўрганини ёзган, худди ҳадиснинг ҳанафий талқинини ҳам афзал кўрган, бу ҳақдаги ҳадисдаги “кофир мусулмонлар билан урушаётган ҳарбий” маъносини англатади, лекин ҳамма мусулмон бўлмаганлар эмас.

Шунингдек, у мероснинг мезони ва мақсади иймонда бирлик эмас, моддий ёрдам (*ан-насра*) эканлигини айтди. Шунинг учун ҳам зиммийлар бир диндан бўлсалар ҳам, ҳарбий ме-

росхўр бўлмайдилар. Мусулмонга ўзининг мусулмон бўлмаган қариндошидан мерос олиш ҳуқуқини бериш, шунингдек, бўлажак диндорларга фақат мерос ҳуқуқидан маҳрум бўлган сабабларга кўра, Исломдан қайтмасликларига ёрдам беради. Ушбу қарорда ёрдам кўрсатишдан мақсад: Васи́ла мусулмоннинг мусулмон бўлмаган қариндошидан мерос бўлиб қолган ҳукм бу мақсадни амалга оширади.

3. Орган донацияси

Донорнинг розилиги билан инсон танасининг бир қисмини унга муҳтож бўлган бошқа одамнинг танасига пайванд қилиш жоизми?

Ал-Қарадавий жавоби: Бу борада иккита фикр бор, бири тақиқловчи, иккинчиси рухсат берувчи. Биринчиси, шариат меъёри мусулмон ўз танасининг бир қисмини йўқ қилишга ёки бузишга ҳақли эмаслигини таъкидлайди (қаранг: *Бақара*, 2:195), шунингдек, машхур ҳадис: “Мусулмонга тегишли бўлган нарса бошқа мусулмонга ҳам, унинг қони, моли ва шаъни ҳаромдир”. Бу эгаси ўзи хоҳлаганча бериш, сотиш ёки ҳадия қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахсий мулкдан фарқ қилади. Рухсат берувчи нуктаи назарга кўра, бу ерда мезон ёки мақсад таклиф этилаётган хайриядан кўпроқ фойда келтириши мумкин, айниқса донор учун зарар унчалик катта бўлмаган ёки аҳамиятсиз бўлса, лекин олувчининг ҳаётини сақлаб қолиши мумкин. Замоноавий тиббиёт, шунингдек, тана аъзоларини пайванд қилиш ёки кесиш донор учун ҳалокатли бўлиши мумкин бўлган олдинги даврларнинг шартларини ўзгартирди, энди бундай эмас. Шундай қилиб, ўлим кўркуви йўқолганда, тақиқ бузилади.

Ал-Қарадавий шундай хулоса қилади: "Биз жарроҳлик амалиётини малакали ва малакали шифокорлар томонидан амалга оширилса, рухсат этилган ҳолатга қўшиламыз, чунки бунда кўпроқ инсон ҳаётини сақлаб қолиш мумкин. Бу мақосидга асосланган ижтиҳодда мақсад ҳаётни сақлаб қолиш бўлиб, жарроҳлик йўли билан тана аъзосини кўчириш воситасидир. Шу

тарзда чиқарилган тасдиқловчи ҳукм ёки фатво кўзда тутилган мақсадни амалга оширади.

4. Клонлаш

Клонлаш ва бошқа генетик муҳандислик усулларини қўллашнинг рухсат этилганлиги билан боғлиқ саволлар туғилди. Бунга жавобан айтишимиз мумкинки, агар бизнинг клонлаш табиатини ўрганишимиз бизни хулосага олиб келса, аслида бўлгани каби, инсон клонланиши инсон табиатини ва инсон конституциясининг Худо томонидан белгилаб қўйилган дизайнини тубдан ўзгартиришга интилади. Бу қоидабузарлик сифатида қабул қилинади ва тақиқланади. Буни қисқача қуйидагича изохлаш мумкин: Оддий болада онадан йигима учта ва отадан йигирма учта хромосома бўлса, клонланган болада фақат битта одамдан йигирма учта хромосома мавжуд. Қуръон кўп ҳолларда инсоннинг эркак ва аёлнинг табиий яратилиш йўлига ишора қилади ва болага она ва ота ҳуқуқини беради. Инсонни клонлаш бу Қуръон қоидаларини бузади.

Клонлаш ва инсон генетик муҳандислигининг бошқа иловалари ёки геника билан боғлиқ ташвишларнинг яна бир жиҳати шундаки, тана камситиш воситасига айланиши мумкин, бунда воситаларга эга бўлганлар охир-оқибат ўзларининг насл-насабларини танлашлари мумкин.

Бу ерда долзарб бўлган иккита асосий мақосид ҳаётни ҳимоя қилиш (*ҳифз ан-нафс*) ва наслни ҳимоя қилиш (*ҳифз ан-насаб*) ва тасвирдаги восита (*восила*) инсонни клонлашдир. Иккаласи ҳам қонуний бўлиши ва шаффоф келтириши керак. Бу ердаги воситалар иккала мақсаднинг яхлитлигига халақит беради ва уларни шариятга мувофиқ амалга оширади.

5. ДНК таҳлили

Шариятнинг жавоби илмий ишланмаларнинг бошқа жиҳатларидан бутунлай фарқ қилиши мумкин. Масалан, ДНК таҳлили каби фактларни аниқлашнинг янги усуллари оталик ҳақидаги чалкашликларни бартараф эта олса ёки урушда ва самолёт ҳа-

локатида ёки чуқурликда очик денгизларда ҳалок бўлганларнинг насл-насабни сақлаш (*ҳифз ан-насаб*) ва ришталарига риюя қилиш, ўлган қариндошларининг ўлими фактларини билиш керак бўлиши мумкин бўлган оилада қариндошлик (*шиллат ал-раҳим*) бу шариат мақсадига яхшироқ хизмат қилади.

Тасвирда мақсад насабни ҳимоя қилиш ёки сақлаб қолиш аниқ кўрсатилган ва бу ерда восита (*восила*) улардан фойдаланишдир. ДНК таҳлили, бу ҳам қонуний йўл билан қўлланилади ва мақсад биз эришган тасдиқловчи қарор орқали тегишли тарзда амалга оширилади.

6. Қибла тарафи

Ниҳоят, *мақосидга* тааллуқли бошқа технологик дастурга нисбатан жоиз фатво ёки ҳукм чиқарилиши мумкин. Масалан, компютерлаштирилган вақт ва жой кўрсаткичлари худди ўзлари каби қибланинг йўналишини кўрсатиб, намоз ва рўза учун номаълум жойларда ва фазода аниқ вақт ва манзилни аниқлай олса, бу динни тарғиб қилиш ва ҳимоя қилишга ёрдам бериши аниқ. Ал-дин бу заруриятлардан бири бўлиб, шариат ва илм ўртасидаги уйғунлик намунасини кўрсатади. Бу мисолда восита (*васила*) бўлган компютердан фойдаланиш орқали шаръий мақсад амалга оширилган бўлиб, унинг қўлланилиши ҳам жоиз бўлмаган элементлардан тозадир. Фазода намоз ўқиган ёки Рамазон рўзасини шу тарзда тутган киши ушбу *мақсадни* амалга оширган бўлар эди. Бу ердаги тасдиқловчи ҳукм айтилган *мақсадни* амалга оширишга хизмат қилади.

Бу мисолларнинг деярли барчасида *ижтиҳод* ёки фатво ҳукми маълум мақсад ёки *мақсадни* амалга оширишга асосланганлигини кўрсатдик. *Шариат* нуқтаи назаридан кўзланган мақсад тўғри бўлса ва одамларга фойда келтирса, *ижтиҳод* унга асосланиши мумкин. *Мақосид* бошқача қилиб айтганда, йўл ул-*фиқҳ* таълимотига мурожаат қилмасдан туриб, ижтиҳоднинг асоси бўлиши мумкин.

ХУЛОСА ВА ТАВСИЯЛАР

Юқоридаги мисоллар *мақосидни* шариатнинг алоҳида ёки мустақил далили сифатида тан олиш ҳақидаги далил бутунлай мазмундан холи эмаслигини кўрсатишга хизмат қилади. Мустақиллик бу масалада анъанавий тарзда мақосидда ҳукмронлик қилган ва фикҳий афзаллик (*истиҳсан*), умумий одат (*урф*), оммани ҳисобга олиш каби бошқа турли далиллар остига қўйган усул ал фикҳдандир.

Манфаат ва ҳатто *қиёс* буларнинг ҳар бири *ижтиҳод* учун алоҳида формулалардир. Шунда *мақосидни* алоҳида далил ёки сарлавҳа сифатида рўйхатга қўша, *мақосид* усулул-фикҳ ўрнини босишини назарда тутмаса, муаммо бўлмайди.

Ислом банк иши ва молияси, қисман бозордаги кенг кўламли иштироки ва унинг операциялари билан жамоатчиликнинг иштироки туфайли *мақосиднинг* долзарб бўлиши ҳақидаги замонавий мунозаранинг бир кўринишидир. Шунингдек, глобал молиявий инқирозлар тутайли ИБФ мумкин бўлган альтернатив сифатида диққат марказига айланди. Яъни, биз келтирган мисоллар аниқ кўрсатганидек, *мақосид* нутқи ёки мулоқот билан чегараланмаган.

Жамоатчилик фикри ИБФ назорат органларидан *мақосидни* ИБФ фаолиятига интеграция қилиш учун муҳим ислоҳотлар олиб боришини кутишга сабаб бўлди. Шу билан бирга, ислом банклари капиталистик модель ҳукмронлик қилган ҳолда кутилаётган ислоҳотларнинг асосий ҳаракатлантирувчиси бўлиши даргумон. Ҳатто банклар ислом иқтисодиёти ва молиясининг тўйда ва зарар тақсимоти, капиталга асосланган ва рибога оид тамойилларини амалиётга татбиқ этиш учун идеал институционал модель эмаслиги айtilган.

Малайзиянинг Ниагара Банки 2011-йил июнь ойида жорий этган ва шу вақтдан бери фаол равишда ҳаракат қилиб келаётган шариат бошқаруви асоси (ШБА) томонидан замонавий ИБФ амалиётларида *мақосиднинг* заиф мавжудлигини кўрсатиш мумкин. БНМ шариатни Малайзияда ИБФнинг бошқарув

тамойилига айлантириш учун аввалгидан кўра кенгрок кўри-нишда бўлди. Бу шароитда муҳим ислоҳотчи қадам эди. Шунга қарамай, *фиқҳ* шартномаларининг шартлари ва ишлаш усуллари бўйича ШБА билан боғлиқ нашрларда, сўнгра исломда ҳам *мақосид* нутқга яққол кўринмаганлиги аниқ.

2013-йилда "Молиявий хизматлар" тўғрисидаги қонун қабул қилинди. Бунинг ўрнига, буларнинг барчасида асосий эътибор ИБФнинг тартибга солувчи ва процессуал жиноятларига қаратилиб, *мақосидга* кўринадиган роль ўрнатилмаган.

Олти йил давомида ИБФ секторида *мақосидни* амалга оширишга бўлган жамоатчилик талаби пасаймади; Ҳатто айтиш мумкинки, у янада яққолроқ бўлди, чунки фақат *мақосидга* асосланган ИБФ капиталистик моделнинг ҳамма жойда ҳукмронлигини жиловлаши мумкин. Фақатгина 2017-йилнинг июль ойида БНМ Қийматга асосланган воситачиликнинг стратегик концепсиясини тақдим этди ва унинг амалга оширилишини тушунтириш учун бир кунлик семинар ўтказди. Бу қийматга асосланган ИБФга эътибор қаратадиган ижобий ташаббус ва шундай ифодаланган қадриятлар шариатнинг *мақосид* ва олий мақсадлари билан чамбарчас бирлашади.

ИБФ барқарор таъсир яратишга эътибор беради ва жамият, иқтисодиёт ва атроф-муҳитга кўпроқ фойда келтиради. *Мақосид* оғир ИБФга ўтиши, агар у қачондир амалга ошса, пухта тайёргарликни талаб қилади. Бу, шунингдек, фаол ва инновацион етакчилик ва қўллаб-қувватловчи институционал муносабатни талаб қилади.

Шунингдек, аниқ охири бўлмаган саёҳат бўлиши мумкин, чунки у такомиллаштиришнинг прогрессив босқичларини қамраб олиши мумкин. Бундай ҳолда, *мақосид* фан сифатида ўзига хос *фиқҳни* тақлиф қилмагани учун тизим ҳали ҳам мавжуд *фиқҳ* шартномаларини қўллаб туради. Ўзгаришлар катта эҳтимол билан *мақосидга* асосланган тартибга солиш режимларида ва ИБФ муассасаларида мавжуд *фиқҳ* шартномаларнинг қўлланилишида Малайзияда қийматга асосланган воситачилик концепциясига мувофиқ кутилаётганидек, *мақосидга* асослан-

ган бўлса, у ўзининг дастлабки босқичларида ҳеч бўлмаганда, асосий ва умумий жиҳатларга эътибор қаратишини кутиш мумкин. Фикҳ (*аслийя*, *амаҳ*) шартномаларининг мақсадларни ёки ҳеч бўлмаганда *мақосид*га эътибор бермаслик учун энг кўп танқид қилинадиганлар бирламчи ва умумий *мақсадлар*, масалан, *мурабаҳа* (харажат ва фойда сотиш), *бай-битҳаман ажил* (кечиктирилган тўлов) ва ҳоказоларни билиш ва аниқлаб олиш, *мақосиддаги* тегишли камчиликларни бартараф этиш ва тузатиш керак бўлади. Бу, шунингдек, кенг тарқалган кураш шартномаларининг асосий мақсадларини аниқлаш учун янги тадқиқотларни талаб қилади.

2015-йилнинг февраль ойида Бош вазир Нажиб Тун Разак Малайзия *Шариат* индексини жорий қилганида Малайзия ҳам шунга ўхшаш, аммо муҳимроқ ташаббусни кўрди. Бу ташаббуснинг моҳияти унинг таъкидлашича, “Малайзиянинг “Бешликка” эришишдаги мажбуриятини холис ва илмий жиҳатдан баҳолашдир. *Мақосид аш-Шария* аҳнинг жиҳатлари ўлчов белгиси саккиз йўналишни қамраб олади: суд, иқтисодиёт, таълим, инфратузилма ва атроф-муҳит, соғлиқни сақлаш, маданият, сиёсат ривожланиш БФ ва ҳукуматнинг алоҳида ташаббусларидан узоқлашиш мақашид ал-шарий аб, шунингдек, ҳукмрон материалистик маданият, унинг капиталистик маданиятининг эрозив таъсирини минималлаштириш учун умумий шариат қонунларини қўллашда қарама-қарши ривоятни таклиф қилишни ваъда қилади.

Пиннинглар ва глобаллашув (асосан ғарб қадриятлари) остида, бу ҳам мусулмон оммаси орасида жамоатчилик танқидини ва ҳақиқийликка талабни уйғотди. Бу талаб ХХ асрнинг иккинчи ярмида мустамлакачиликдан кейинги мусулмон мамлакатларида қонун ва ҳукуматни уларнинг исломий меросига яқинлаштириш учун ўзгартиришлар киритишга чақирган исломий уйғониш нутқи томонидан илгари сурилди. Ажабланарлиси шундаки, шариатнинг ҳаётни ҳимоя қилиш бўйича олий мақсадларини кўпол равишда бузиш исломий уйғонишнинг ўзига хос қаҳрамонлари, масалан, ИС ёки DAESH деб аталган.

- Борган сари радикаллашган ва зўравонликка айланган юқорида келтирилганларга асосланиб, биз амалда қўлланилиши мумкин бўлган сиёсат тавсиялари орқали куйидагиларни таклиф қиламиз: илм-фан ва цивилизациянинг жадал ривожланиши билан муаммолар пайдо бўлиши билан бирга, *мақосид* ресурсларидан мақсадли ёндашув ва фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Масалан, ҳозирги замон инсон ҳуқуқларига нисбатан янги жавобларни талаб қилувчи кўплаб саволлар туғилди ва улар *мақосид* билан чамбарчас боғлиқ.
- XX аср ислом илми шу пайтгача ривожланмаган *мақосид* методологиясини кучайтирди. Шунинг учун айтиш жозизки, *ижтиҳод* ҳукмини *мақосид*, *фиқҳ* ва салла-фикҳини яхши биладиган малакали олим *мақосидга* асослаши мумкин.
- *Мақосид аш-Шария* шариатдан келиб чиқади ва алоҳида матбуотга эга эмас. *Шариат* бир бутундир, лекин кўп нарсага эга. *Шариат* бир бутундир, лекин кўп нарсага – алоҳида, аммо ўзаро боғлиқ бўлган филиаллар ва фанларга эга. *Мақосид* шариатнинг алоҳида далили сифатида эътироф этилиши мумкин, уни тан олиш ҳеч қандай тарзда шариат яхлитлигини бузмаслиги ёки умуман шариат яхлитлигига салбий таъсир кўрсатмаслиги керак.
- *Ижтиҳод мақош*ни ижтиҳоднинг ҳақиқий шакли сифатида тан олиниши керак. Чунки бу кўп жиҳатдан *мақосиднинг* қайта кўриб чиқилган методологияси бўйича илмий саъй-ҳаракатларнинг якуний натижасидир. Биз юқорида кўриб чиққан *ижтиҳод* мисолларининг кўпчилиги аслида *ижтиҳод мақосидий*дир. Мақосидни аниқлашга очикроқ ёндашиш ҳамда *усул ул фиқҳ* техникасидан узоқроқда шариатнинг асосий манбаларига осонлаштириш тавсия этилади. Тафсир ва хулоса чиқаришнинг қайта кўриб чиқилган усуллари орқали ушбу манбаларга киришни осонлаштириш, тан олиш

- ва қўллаб-қувватлаш *усул ал-фиқҳ* ва *Мақосид аш-Шария* бир-бирини тўлдирувчи сифатида қўрилиши керак. Бу тарзда бир-бирини тўлдирувчанлик, шунингдек, устунликни тан олиши ва *мақосиднинг* роли ва қўламини кенгайтиришга имкон бериши лозим.
- Ижтиҳодни шакллантириш Биз амалий *мақсадлар* (мақосид амалийях) ва ҳуқуқий *мақсадлар* (*мақосид шариях*) ўртасида фарқ қилиниши лозим деган таклифни илгари сурамыз. Бу *мақсадлар* инсоний *мақсадлар* (*мақосид ал-мукаллат*) ва қонун чиқарувчининг (*Мақосид аш-Шария*) мақсадларига бўлган мавжуд таснифига параллель равишда фарқланади. *Мақосид* амалийликнинг ягона белгиловчиси ва аниқловчиси сифатида мантикийлик (*ақл*) қабул қилиниши мумкин. Шахс ва жамиятни ташвишга соладиган вақтинчалик ишларда, масалан, ҳукуматнинг иқтисодий ва халқаро муносабатлардаги сиёсатида ҳам, рационаллик ва *фитрат*, агар улар ҳеч қандай тарзда Муқаддас китоб манбаларини бузмаса, восита ва мақсадларни белгиловчи ва аниқловчи шариатни қабул қилиши мумкин.
- Табиий муҳитни муҳофаза қилиш (*ҳифз акбиях*) ва инсоннинг асосий ҳуқуқлари (*ҳуқуқ акинсан акассийях*) каби асосий аҳамиятга эга бўлган янги қўшимчалар *мақосидга* уларнинг хизматларидан келиб чиққан ҳолда эътироф этилиши керак ва улар шартли равишда қонун остига қўйилмаслиги керак.
- Мақсад ва воситалар бир-бири билан ўзгарувчан муносабатда бўладик, восита мақсадга айланиши ва аксинча бўлиши мумкин. Бунда бирининг иккинчиси билан адашмаслигига, мақсад ва воситаларнинг бир-бирига боғлиқлиги муболаға, бузилиш ва эътиборсизликдан холи бўлишига диққат қаратиш лозим. *Усул ал-фиқҳ* ва *мақосиднинг* бир бирини тўлдириши таклиф қилинганига қарамай, талқин ва хулоса (*истинбат*) доираси анъа-

навий усул ал-фикҳнинг чекловчи талабига, шунингдек, таъсирчанлиги сабаб (*иллаҳ*) *мақосиднинг* янада динамик дунёқарашини чеклаш усули тушунчасига ҳам бўйсунмаслик тавсия этилади.

- *Мақосидга* эга бўлиш учун шубҳали воситалардан фойдаланиш тез-тез ва кўпинча нотўғри бўлиб қолди. Шубҳали воситалар орқали даъво қилинган, аммо исботланмаган *мақосидни* таъқиб қилиш ва ижро этишда бузилишларга йўл қўймаслик учун олдиндан эҳтиёт бўлиш керак. ИБФдаги дастлабки ислоҳотчи қадамлар анъанавий маҳсулотлар ва амалиётларни такрорлаш ва тақлид қилиш ҳолатларини минималлаштиришдан иборат бўлиши мумкин. ИБФнинг назорат қилувчи органларига маълум вақт оралиғида мавжуд маҳсулотлар ва амалиётларни босқичма-босқич қайта кўриб чиқиш учун пухта тайёрланган режани ишлаб чиқиш таклиф этилади.
- *Мақосид* – ИБФга ҳар қандай ўтиш аниқ бўлиши керак *мақосид* сифатида белгиланган *мақсадлар* ички хилма-хил ва керак бўлиши мумкин, унинг ҳар хил бўлинмалари учун алоҳида амалга оширилиши керак. Ҳар бир мамлакат ва юрисдикция *Мақосид аш-Шария* ва уларни қандай қилиб тизимга киритиш ва жорий қилиш билан ўзига хос муносабатни топиши керак. *Мақосидга* асосланган қарор қабул қилишнинг макро ва микро жиҳатлари бир-бири билан адекват равишда хабардор бўлиши ва мувофиқлаштирилиши лозим.

ҚАЙДЛАР

1. Муаллиф, Нуриддин Мухтор ал-Хадимий, Фусул фи ал-жиход ва ал-Мақасид (Қоҳира: Дар ас-Салом ли ан Нашир ва ат-Тавзи, 2010/1431), б. 176.
2. шу асарнинг 177 б.
3. Бундай йўлларнинг типик мисоллари синаҳни икки марта сотиши (масалан, ҳозир 80 долларга сотиб олиши ва бир йил ичида тўланадиган нарх билан 100 долларга қайта сотиши) амалда тақиқланган фоизларни (рибо) ундиришини ўз ичига олади. Муболага, устуворликларнинг оддий тартиби эътиборга олинмаганда ҳам содир бўлади. Масалан, ҳижоб ўраб юрган муслима аёлга тиббий кўрикдан ўтаётганда нотаниши / номаҳрам табибга ўзини кўрсатишига рухсат берилади. Агар у, аксинча, буни қилмасликни талаб қилса ва ўлим хавфини тугдирса, бу муболага бўлади, фикҳнинг таҳсиният қоидасини зарурият даражасига кўтариб, чалкаштириб юбориши мумкин.
4. Муҳаммад ат Тоҳир Ибн Ашур, Мақосид аш-Шария ал-исломия, таҳр Муҳаммад ат Тоҳир ал- Мессавий (Амман: ал-Дашоир ли а-Интаж ал-Илмий. 1998), с. 171.
5. Юсуф ал-Қародавий, Дирасаҳ фи фикҳи Мақосид аш-Шария: Байн ал. Мақосид ал- Култайҳ ва ал- Нусус ал Жуз лияҳ (Қоҳира: Дар ал Шуруҳ, 2012), бет. 20-1.
6. Абдуллоҳ ибн Маҳфуз ибн Байя, Машаҳид мин ал-Мақосид (Риёд: "Дор ал-Вужуҳ, 2010/1431), б. 165.
7. Муҳаммад аз-Зуҳайли, Мақосид аш-Шария: Асас ли Хуқуқ ал-Инсан (Доҳа: Қатар Авқоф ва Ислом ишлари вазирлиги, 2003), с. 70.
8. А-Хадимий, Фушул, б. 191-2. Шунингдек қаранг: Муҳаммад аш-Шативий. "Манҳожияту Мақосид аш-Шария байн Асъялат ал-Мадий ва Ас ллат ал Воқийъ. нашрда. Моҳамед Салим Эл-Ава, Тафил Магашид ал-Шари аҳ фи ал-Мажал ас-Сияси, Мажму аҳ Бухутҳ (Лондон: Мус-сасаҳ ал-Фурқон ли ал Турат ал-Исломи, 2014). pp. 79-81
9. Қаранг, ат Хадимий, Фушул б. 190. Шунингдек қаранг: Абдуллоҳ ал-Қосимий Мадҳал Ам ли-Дирасат ал-Мақосид (Қоҳира: Дар ал-Калима ли

- ан-Нашир ва ал. Тавзилий, 2015/1436), 107-16бетлар 16-7*
10. *А-Хадимий, Фушул, 56-7, Аҳмад ар-Райсуний, Муҳадарат фи Мақосид аш-Шария (Қоҳира: Дар ал Калима ли алл Нашир ва ат Тавзий, 2014/1435) б 178.*
  11. *Жамалуддин Атияҳ, Наҳва Таф ил Мақосид аш-Шария (Дамашқ: Дар ал- Фикр, 2001/1422), б. 187*
  12. *Аҳмад ар-Райсуний, ал-Фикр ал-Мақошидий (Марокаш: Маниурат аз-Замон, "Китоб ал-Жайб", 1999), б. 99 ва б. 115.*
  13. *Атияҳ, Наҳва Таф ил Мақосид, б. 230*
  14. *Атияҳ, Наҳва Тафил Мақосид, б. 229*
  15. *Муаллиф, исмоил ал-Ҳасаний, Назарийят ал-Мақосид инд ал-Имом ибн Ашур (Ҳерндон, ВА. Халқаро Исломи фикир институти, 1995/1416), 407 бет.*
  16. *Ар-Райсуний, Махадарт, 123-4 бетлар*
  17. *Ал-Қарофий таъкидлаганидек, "Шариат асослари икки хил бўлиб, бири усулул-фиқҳ, иккинчиси фиқҳнинг ҳуқуқий номлари бўлиб, улар кўп ва ҳикматли асосий маъноларни аниқлашда катта ёрдам беради (асрорул шар ва ҳикамух) шариат (ал-Фуруқ, 1-2жилд, 3-бет). Изоҳ сифатида шуни айтиши мумкинки, ўша даврда ҳуқуқий максимумлар мақосиднинг ажралмас қисми бўлган, аммо кейинчалик улар асосан фиқҳга тегишли эканлиги эътироф этилган. Ибн Таймия шариатнинг муҳим бўлган ҳукмларидан таиқари, улар асос бўлган ҳикмат ва маънолар (ал-ҳикам ва алма аний) шаръий илмлар ичида энг улуғи эканлигини таъкидлаган. ибн Қаййим шариатнинг матний буйруқларига ишора қилиб, кенг қамровли мақсадларни ўз ичига олади ва уларни эгаллаган киши тахминий далиллар, фикр ва қиёсларга таяниши шарт эмаслигини таъкидлаган. (ибн Таймия ва лбн Қаййим, Жамолиддин Атиярда келтирилган. Наҳва таф ил Мақосид аш-Шария, 235-бет)*
  18. *Шотивий, "Манҳожийёту Мақосид", с. 87.*
  19. *Аҳмад ар Райсуний, Муҳадарат фи Мақосид, б. 272.*
  20. *Ўйшатиши ва талқин қилиши қоидалари ҳақида батафсил маълумот учун қаранг, Муҳаммад Ҳошим Камолий, Ислому ҳуқуқшунослиги асослари. (Кембриж Ислому Матнлар жамияти, 2003)*

21. *Арабча варианты: илал ал-аҳкам тадуллу ала қасд ал-шари фиҳа фа ҳайсума важдат иттаба ат.*
22. *Батафсил маълумот учун қаранг: Муҳаммад Ҳошим Камали, Мағшид, ижтиҳод ва Цивилизациявий янгилашиш. Қоғозлар серияси 20 (Лондон ва Куала-Лумпур: ИАИС Малайсиа ва ЛИТ Лондон), 107-111-бетлар. 32-3*
23. *Методология деганда мақосиднинг таърифи, унинг амал қилиш шарт-лари, аниқлаш усуллари, таснифлари ва қандай алоқадорлиги, воситалар ва бажарувчилар (васоил) ва бошқалар тушунилади.*
24. *Муаллиф, Мазин Муваффақ Ҳошим, Мақосид аш-Шария: Мадхал Умроний (Ҳерндон ВА, Халқаро исломий фикр институти, 2014/1435) 91-бт*
25. *Муаллиф, Ҳасан Жобир, А-Мақосид ал-Куллияҳ фи дав Қирааҳ ал Манзимияҳ ли ал-Қурон ал Карим (Байрут: Дар ал-Ҳивор, 2011), б. 107: Ҳошим, Мақосид: Мадхал Умроний, с. 108-9.*
26. *Қаранг., ар-Райсуний, Муҳадарат, б. 291, Шунингдек қаранг Ишончли ислом таълимоти, Нигерия, Shariah Intelligence (Куала-Лумпур. Interactive Dawah Training. 2015/1436), п. 207*
27. *Қаранг, Шарият заковат, б. 189.*
28. *Бу ал-Жувайний, ас-Сарахсий, ас-Суламий ва ибн Таймияларнинг фикридир. Шунингдек, Имом Молик маслаҳаб мурсалабни қонун ва ҳукм асоси сифатида қабул қилгани учун ақлни ҳам мақосидга далил сифатида қабул қилган деб ҳисоблаш мумкинлиги қайд этилган. Тафсилотлар учун қаранг: Заҳир ал-Дин бин Абдуorraҳмон, Мақосид ал-Шари аҳ фи-Аҳкам ал-Бую (Куала-Лумпур: Халқаро Ислом университети Малайзия наширети, 2009), бет. 10.*
29. *Абу Ҳомид ал-Ғаззолий, Ихё Улум ад-Дин (Қоҳира: ал-Мактабаҳ ал Тижарийяҳ а-Қубро, н.д.), 4:115.*
30. *Изза ал-Дин Абд ал-Салом, Қавоид ал-Аҳкам фи Масалиҳ ал-Анам, таҳр Абд а Латиф Абдуorraҳмон. (Байрут: Дар ал-Кутуб ал ЛИмийя, 1999)*
31. *Муаллиф Абдуorraҳмон, Мақосид аш-Шария, б. 104*
32. *Имом ал-Ҳарамайн ал-Жувайний, "А-Бурҳон фи ушул ал-фиқҳ" (Доҳа: Дарал Қалам, 1978), 2:114.*

33 *фунт*, 2:117.

34 *Биз фитратни инсоннинг туғма табиати деб тушунамиз, гарчи фитрат умуман инсон табиатига тегишли бўлиши шарт эмас, балки туғма табиатни назарда тутиши мумкин. Қуръон ар-Рум, 30:30 ни солиштиринг.*

35 *Абу Али Ибн Сино, "Китоб ан-нажот фи а-ҳикма акмантиқияҳ ва ал табилийяҳ ва алилахийяҳ (Байрут: Дар ал- афақ ал-жадида, 1985), с. 99.*

36 *Муаллиф: Муҳаммад Ҳошим Камолӣ, "Имо-ишораларни ўқиш: тафаккурга Қуръон нуқтаи назари", Ислоҳ ва фан 4,2 (2006), 141-65 бетлар. Шунингдек қаранг: Элма Бериша, "Қуръон табиатининг семио-этикаси", Ислоҳ ва цивилизация 8-сон, 1-сон (2017), бет. 58.*

37 *ибн Ашур, Мақосид, б. 58.*

38 *шу асарнинг б 266*

39 *Абдуллоҳ ибн Байях, Мақосид аш-Шария фи ал-Муамалат, Маърузалар серияси Н. 6, ал-Мақосид ислоҳ ҳуқуқи фалсафаси тадқиқот маркази, Лондон, 2008, 52 ва 54. Шунингдек қаранг: ал-Шайх Али & Хон, ибн Ашур рисоласи, п. 18*

40 *Қаранг, Атияҳ, Towards Realisation, 109. Шунингдек қаранг: Мақосид ва Васоил, Муҳаммад Ҳошим Камалий, "Мақсад ва ислоҳ қонунларининг мақсадлари", таҳрирда, Имом Файсал Абдул Рауф, "Ислоҳий давлатчиликни аниқлаш (Нью-Йорк ва Басингстоук. Буюк Британия: Палгрейв Макмиллан, 2015), бб. 200-34 ва бб. 228-30.*

41 *Сайф ад-Дин Абд ал-Фаттоҳ, "Наҳва таф ил ан-Намудҳаж ал-Мақгасиди фи ал Мажал ас-Сияси ва ал-лтимаи", ак Мақосид тадқиқот маркази, Мақосид. аш-шарийаҳ ва қадая ал-аср, с. 187-8.*

42 *Муаллиф, Риёд Мансур ал-Халифий, "Мақосид аш-Шария ва атҳаруҳаф ал фикҳӣ ал-му амалат ал-малийя", "Мажаллаҳ Жомияҳ ал-Малик Абдулазиз фи ал-иқтисад ал-Ислоҳий", 17,1 (2004/1425), б. 14.*

43 *А-Шарибий, Ал-Мувафақат, бет. 13-14 Шунингдек, олдинги эслатмадаги ал Халифийга қаранг. 16.*

44 *Ҳамма жойда кенг тарқалган тавбаррук амалиётини танқидий баҳолаш учун қаранг, Муҳаммад Маҳбуби Али, "Toward Islamic Banking*

- without Tawarruq, "Ислом ва цивилизация янгилиниши 8, №2 (2017), 260бет. 45 Тафсилотлар учун қаранг, Ибн Астхур, Мақосид аш-Шария 419-20тбетлар*
- 46 *Тафсилот учун қаранг: Юсуф а-Қарадавий, Диросаҳ фи фикҳи Мақосид аш-Шария: Байн ал-Мақосид ал-куллияҳ ва ан-Нушуи ал-Жуз ияҳ (Қоҳира: Дар ал Шуруғ, 2012), б. 173.*
- 47 *шу асарнинг 17 бети.*
- 48 *Ар-Райсуний, А-Фикр ал-Мақосидий, 96, шунингдек, Атияҳ, Наҳва Тафил, 191*
- 49 *"Зарарни йўқ қилиш керак", "Зарарат ҳаромни ҳалол қилади", "Зарат ўз (ҳақиқий) нисбатларига кўра ўлчаниши лозим", "Ишончилик сўз ва маънога эмас, мақсад ва маънога боғлиқ" каби ҳуқуқий нормалар, шакллар, инсон ҳуқуқларининг замонавий экспозицияларини ислом нуқтаи назаридан бойитиши мумкин. Атияҳ Наҳва Тафил, 190-1-бет) бу борада Маҳдий Шамуддиннинг фикрлари батафсил муҳокама қилинган. Шунингдек қаранг: ал Хадимий, "Фушул фи ал-ижтиҳод", 1-бет. 55*
- 50 *Қаранг. Атияҳ, Наҳва Тафил Мақосид, бет. 189-91. Шунингдек қаранг ал Хадимий "Фушул фи ал-ижтиҳод", б. 152.*
- 51 *Ал-Қародавий, Диросаҳ фи фикҳи Мақосид, бет. 275 б.*
- 52 *А-Қарадавий, Диросаҳ фи фикҳ ал мақосид, бет.*
- 280-1. 53 *Бу ҳам 'шариат аҳкомлари асосланади' деган иборани кўрсатади. уларнинг самарали сабаблари ва самарали сабаб энди йўқ бўлганда қулаб тушади деб олинган*
- 54 *бет. 229-32*
- 55 *Тафсилотлар учун қаранг: Муҳаммад Ҳошим Камалий Шариат қонуни: Саволлар ва жавоблар (Oxford: Oneworld Publications, 2017, 2017), 185-9-бетлар*

Муаллиф ҳақида

Профессор Муҳаммад Ҳошим Камолий Малайзиядаги халқаро илғор ислом тадқиқотлари институти асосчиси ва ўз мутахассислиги бўйича дунёга машҳур олимдир. Малайзия халқаро ислом университетида ислом ҳуқуқи ва ҳуқуқшунослик профессори (1985-2004), 2004-2006 йилларда Халқаро ислом тафаккури ва цивилизацияси институти (ХИТЦИ) декани. У Афғонистоннинг Қобул университетида ҳуқуқ ва сиёсат фанлари бўйича бакалавр даражасига эга бўлиб, у ерда профессор ёрдамчиси, сўнгра Адлия вазирлигида прокурор лавозимларида ишлаган; Лондон иқтисодиёт мактаби ҳуқуқшунослик магистри ва Лондон университети Шарқ ва Африка тадқиқотлари мактабида ислом ҳуқуқи фанлари номзоди Доктор Камолий Монреалдаги МакГилл университети ислом тадқиқотлари институтида ассистент профессор, кейинроқ Канада ижтимоий ва гуманитар фанлар тадқиқот кенгашида илмий ходим бўлиб ишлаган. У 1991-йилда Колумбус, Огаё штати Капитал университетида ўриндош профессор бўлиб, у ерда 1991-йилда Халқаро юридик таълим гуруҳи аъзоси бўлиб ишлаган.

2000-2001-йилларда Афғонистон Конституциявий назорат комиссияси аъзоси (2003), мос равишда Ироқ, Мальдив ороллари ва Сомали конституциялари бўйича БМТ шариат эксперти (2004-2005), Берлин, Германиянинг илғор тадқиқотлар институти аъзоси бўлган, кейин эса профессор – Берлин илғор тадқиқотлар институти ва Афғонистон Фанлар академияси, Иордания Қироллик академиясининг катта илмий ходими бўлган. Унинг асарлари Баҳаса Малайзия, Баҳаса Индонезия Форс, Пушту Дари, Араб, Бенгал, Босния, Немис, Италия, Турк, Озарий ва Япон тилларига таржима қилинган. У икки марта, 1995 ва 1997-йилларда Академик мукамаллик учун Исмоил ал-Фаруғий мукофотини олган. У Дунёдаги энг нуфузли 500 мусулмон (2009, 2010, 2016) китобига киритилган. У ислом ва мусулмонларга хизмат қилиш йўлидаги интеллектуал ҳиссаси учун 2010-йилда Қирол Абдуллоҳ 1-халқаро мукофоти ҳамда 2016-йилда 25-Эрон Жаҳон мукофоти совриндори бўлди.

Шариатнинг "*мақосид*" деб аталмиш олий мақсадлари ўз маънолари (*васоъил*) орқали амалда қўлланилади ва амалга оширилади (*таъфил*). Ушбу мақола мақосиднинг таърифи ва маъноси билан бошланади ва уларнинг қўлами бўйича учта кўзга ташланадиган мойилликни аниқлашга йўналтирилган бўлиб, улар: редукционист (*таркибий қисмларини индивидуал ўрганиши*), экспансионист (*маълум бир ҳудуддаги сиёсий ва ижтимоий меъёрларга амал қилиш*) ва *васатия/иътидал* (мўтадиллик) дан иборат. Ва ўз ўрнида мақосиднинг ўзига хос шариатнинг далил ёки манбаси сифатида тан олиниши мумкинми, деган саволга жавоб берган. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, шариат ҳукми-ни тўғридан-тўғри мақосиддан чиқариб олиш мумкинми ёки узлуксиз равишда усулул фикҳга мурожаат қилиш керакми? Шу каби саволларга жавоб бериш орқали мақола ўз ўқувчисига мақосиддан нимани кутиш мумкинлигини аниқроқ англаб йетишга ёрдам беради. Мақосид тез-тез тилга олинишига қарамасдан амалда қўллашга келганда доимий равишда фикҳ қоидаларига мурожаат қиламиз. Фикҳнинг ёрдамсиз мақосиддан тўғридан тўғри фойдаланиш мумкинми? Асар мақосиднинг Қуръон ва ҳадис, усулул фикҳ билан қанчалик алоқадорлигини ва улар орасидаги муносабатларни ўрганади. Шунингдек, у мақосидни аниқлашда мос равишда инсон зеҳни (ақл) ва табиати *фитратнинг* ролини аниқлайди. Муаллиф мақосид воситалари ва унинг қанчалик ҳақиқатга яқин эканлигини кўриб чиқади ва бу мавзунини турли расмлар ва амалий тавсиялар тўплами орқали ёритиб беришга ҳаракат қилади.

